

УДК 372.81.2'116

Удод Світлана, ст. магістратури історико–філологічного факультету;
науковий керівник – к.філ.н., професор Мединська Н. М. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ АРХАЇЗМІВ У ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

***Анотація.** У статті досліджено вживання застарілої лексики, яка використовується у творах Ліни Костенко; виокремлено та розглянуто групи лексичних архаїзмів, визначено, які з них є найбільш уживані; з'ясовано стилістичне забарвлення власне архаїзмів; встановлено роль історизмів та архаїзмів у створенні ідіостилю письменниці.*

***Ключові слова:** застаріла лексика, лексичні архаїзми, стилістичне забарвлення, роль історизмів, ідіостиль.*

***Аннотация.** В статье исследовано использование устаревшей лексики, функционирующей в произведениях Лины Костенко; выделены и рассмотрены группы лексических архаизмов, определены наиболее употребительные из них; выявлена стилистическая окраска собственно архаизмов; установлена роль историзмов и архаизмов в создании идиостиля писательницы.*

***Ключевые слова:** устаревшая лексика, лексические архаизмы, стилистическая окраска, роль историзмов, идиостиль.*

***Annotation.** The article explores the use of obsolete vocabulary in the works of Lina Kostenko; the groups of lexical archaisms selected and reviewed, the most common of them are defined; the stylistic colouring of the archaisms is clarified; the role of historicisms and archaisms in individual style of the writer is set.*

***Key words:** obsolete vocabulary, lexical archaisms, stylistic colouring, the role of historicisms, idiostyle.*

Лексична система, так само як і система мови в цілому, весь час розвивається за своїми внутрішніми законами, а також під більшим або меншим впливом позалінгвістичних факторів, тобто суспільно – історичних умов життя народу – творця і носія мови. Характерною особливістю словникового складу української мови, як і будь-якої іншої, є його безперервний розвиток, а тому словниковий склад мови характеризується дією двох процесів – появою нових слів (для називання нових понять, що з'являються в житті суспільства) і виходом з ужитку слів, що позначають

старі явища і реалії. Це зумовлює наявність двох шарів лексики – активного і пасивного. До активної лексики сучасної української літературної мови належать звичайні, без помітної новизни або застарілості сучасні слова.

До пасивної лексики сучасної української літературної мови належать слова, які рідко вживаються її носіями в повсякденному спілкуванні [1, с. 63].

Пасивну лексику теж можна поділити на дві групи. До першої з них належать застарілі слова – історизми та архаїзми, які вже вийшли або виходять із звичайного вжитку в літературній мові внаслідок того, що відпадає або вже відпала потреба користуватися ними при називанні предметів, явищ, подій сучасної дійсності або при висловлюванні певних думок з тієї чи іншої галузі діяльності, почуттів тощо. Їх використовують у художньому мовленні для відтворення колориту епохи, події якої стали предметом зображення, або як образний засіб.

До другої групи належать нові слова – неологізми, які недавно виникли і ще не стали загальноживаними або активно ще не використовуються в мові. Хоча вони й не набирають загальноживаного, але там, де вони з'явилися, виклад думки стає образним, експресивним.

Це питання в літературі мало досліджене. Наявні тільки поодинокі праці, присвячені питанню використання пасивної лексики в художніх творах. Так, наприклад, академік Л. А. Булаховський зазначає, що пасивна лексика, зокрема архаїзми, є важливим засобом урочистої емоційності [2, с. 58]. Аналізуючи архаїзми з точки зору їх стилістичного функціонування у літературній мові, Л. А. Булаховський розрізняє матеріальні і стилістичні архаїзми [2, с. 56].

Л. Г. Скришник в праці «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози» пише, що історична лексика є одним із важливих засобів стилізації мови персонажів в душі зображуваної епохи [3, с. 86]. Цим питанням присвячені окремі розділи праць А. П. Коваль, О. Д. Пономарева та І. Г. Чередниченка. Але вивчення функціонування пасивної лексики у творчості Ліни Костенко ще не було предметом наукового дослідження. Виявлення лінгвістичних і стилістичних особливостей лексики творів Ліни Костенко є надзвичайно актуальним, оскільки вірші та історичні твори цієї поетеси текстуально вивчаються у середній школі.

Метою нашої статті є дослідження застарілої лексики в романах Ліни Костенко «Маруся Чурай» й «Берестечко». Досягнення мети здійснено шляхом розв'язання таких завдань: виявлення і систематизація основних семантичних типів пасивної лексики в романах Л. Костенко «Маруся Чурай» та «Берестечко»; встановлення ролі архаїзмів та історизмів у створенні ідіостилу письменниці.

Матеріальні архаїзми відрізняються стилістичним характером і можливістю їх використання в сучасній українській мові. Як стверджує І. К. Білодід вони використовуються сучасними письменниками в мові

історичних романів, повістей, оповідань та інших творів [4, с. 147]. На відміну від лексичних історизмів, стилістичні архаїзми є застарілими синонімами до відповідних за значеннями слів сучасної української літературної мови, що перебувають у активному вжитку. Тому вони використовуються в різних жанрах української літератури і в усному мовленні лише з певною стилістичною метою, з певною стилістичною настановою.

Проведений аналіз романів «Берестечко» та «Маруся Чурай» дозволив виокремити такі групи лексичних архаїзмів:

- власне лексичні архаїзми;
- лексико-словотворчі архаїзми;
- лексико-фонетичні архаїзми;
- лексико-семантичні архаїзми.

Першу групу становлять власне лексичні архаїзми. Вони належать до піднесених, патетичних слів. Окремо виділяються слова старослов'янського походження:

*Не ридай мене мати зряци во гробі!
Аз-буки-віди...Що тоді я відала
Не осягла й глибокості письма.*

Вираз «зряци во гробі» церковного походження. «Зріти» означає бачити. Цим виразом поетеса створює атмосферу урочистості, піднесеності. Такий самий ефект досягається і архаїзмом «ветхий», що означає старий, такий, що руйнується, зотліває. Нейтральне слово старий не виразило б піднесеного звучання в описі стародавнього храму. Назви літер старослов'янської мови «аз», «буки», «віди» відтворюють особливості шкільного навчання зображуваної епохи. Особлива патетика досягається архаїзмами давньослов'янського походження.

*Тут сам Господь безсмертними перстами
оці священні гори осінив.*

Старослов'янськими «перст» – палець, «священні» відзначаються особливою поетичною піднесеністю, добірністю і служать для створення позитивних характеристик.

Архаїчна лексика є одним із важливих засобів стилізації мови персонажів в душі зображуваної епохи. Вкладаючи в уста своїх героїв старослов'янськими Ліна Костенко не тільки відтворює мовні особливості історичної доби, але й досягає поетичного звучання:

*Але ж полковник не веде і вухом,
Невже так і не виступим на прю?*

Стилістичне навантаження несуть в творі архаїзми з давньоруської мови:

*А це улітку повернуєсь додому,
в хазяйство підупале за війну,
і як годиться хлопцю молодому
хотів вести у дім собі жону.*

*Законом шестикузарного права
забрав мій хутір і забрав жону.*

Слова «муж», «жона», що на перший погляд здаються нейтральними, надають поетичній мові урочисто-піднесеної тональності. Особливе поетичне звучання досягається архаїзмом «черлений»:

*Ці барви черлені і жовтогарячі,
Ці щедрі сади у багрянному листі.*

У давньоруській мові червь (чървь) означало не тільки «черв'як», а й «червона фарба». Це пов'язано з тим, що один з різновидів черв'яка – червець в епоху середньовіччя був основним матеріалом, з якого добувалась червона фарба. Червлений або черлений, що означало «пофарбований черв'яком», потім почали вживати як прикметник із значенням «червоний взагалі» [5, с. 18].

Зустрічаємо в романі лексичні архаїзми староукраїнського походження:

*Універсал прочитано публічно,
Щоб справу тую уморить навечно.*

Архаїзм «універсал» має в сучасній українській мові відповідник «наказ», «постанова».

*Введи у дім дружину собі, ладу.
То ж має бути рибка золоти.*

Лада – кохана. Слова «універсал, лада» відтворюють тогочасні мовні особливості і надають висловлюванню характеру небуденності і піднесеності.

Таким чином, лексичні архаїзми, маючи в сучасній українській мові синоніми – відповідники, є важливим засобом створення урочистого піднесеного звучання, а також засобом відтворення мовних особливостей зображуваної епохи.

Чимало знаходимо в романі Л. В. Костенко лексико-фонетичних архаїзмів, які відрізняються від сучасних слів звуковим оформленням. Найчастіше ці слова виступають «як випробуваний засіб урочистої емоційності» [6, с. 58].

*А він тоді ще писар військовий,
Підписував ту прокляту угоду.
Зронити хоче хоч сльозу покути?
Твій батько, Галю, чоловік значний.
У нього жінка ходить в златолаві.*

Лексико-фонетичні архаїзми поетеса вводить у свій твір ще й для того, щоб охарактеризувати мову представників духовенства. Цими словами, зокрема, пересипана мова дяка-філософа, якого зустріла Маруся, йдучи на прощу до Києва. В його мові і церковнослов'янзми і біблійні вирази:

*Од Бога так положено людині
Долиною смиренія іти.
«Обняв мя страх», – як сказано в псалмі.*

Церковнослов'янізми в мові дяка є одним із важливих засобів стилізації мови героя в душі зображуваної епохи.

Стилістичні архаїзми, насамперед слова старослов'янського походження, є також «ходячим випробуваним словесним засобом іронії – від такої, що викликає легку посмішку, до саркастичної» [6, с. 64]. Комізм, який може створювати ця лексика, виникає внаслідок постійного властивого їй урочисто-піднесеного емоційного забарвлення, якщо зміст описуваного явно не відповідає урочистості тону. Так, наприклад, дяк з іронією говорить Марусі про «добро», яким вони можуть втамувати голод – «райки» і «яблука гіркущі» і вживає при цьому піднесено-урочистий архаїзм «древо зла», який не відповідає описуваному тону.

*Є навіть райки, яблука гіркущі,
На древі зла прищеплене добро.*

В уста того ж дяка-мандрівника вкладає Ліна Костенко архаїзм «піїти» (поети) з метою вираження сарказму: «Піїти пишуть солодко, під метри» [7, с. 105]. Цей лексико-фонетичний архаїзм виконує сатиричну функцію. Замість того, щоб писати про героїчні подвиги козаків, описувати історичні події на Україні, «піїти» тільки даремно псують папір, «солодко» пишучи «під метри».

Зустрічаємо у романах Ліни Костенко словотворчі архаїзми, що мають спільні корені, відрізняються суфіксами чи префіксами:

*Господь гробами землю поразив
Поля засіяв воями хоробрими,
а не хоробрих геть переказив.*

Архаїзм «вої» має сучасний відповідник, що відрізняється від нього суфіксом «воїни». Він використовується автором для надання поетичній мові урочисто-піднесеної тональності:

*А він мені: Моя ти голубичко!
Страданіє, як кажуть, возвиша.*

Ці слова сказані дяком до Марусі Чурай. Архаїзми «страданіє» (страждання), «возвиша» (підвищує) знову ж таки відтворюють мову представників духовенства. Дяк цитує вирази з церковної літератури. Крім того, ці слова підкреслюють урочистість, значущість висловленого.

Словотворчі архаїзми також є засобом створення емоції урочистості. Л. А. Булаховський з цього приводу писав: «Емоція урочистості й досі легко забезпечується добром синонімічних слів старослов'янського походження, навіть тих, в яких не могли б з точки зору сучасної мови помітити ознак архаїчності» [6, с. 58].

*І ось він – Київ!
Возсіяв хрестами.
Пригаслий зір красою полонив.*

Словотворчий архаїзм «возсіяв» має в сучасній українській мові синонім «засіяв». Ці слова, як бачимо, відрізняються префіксами. Слово «возсіяв» несе в контексті велике експресивне навантаження. Воно дає розповіді неквапливості і служить для створення урочисто-монументального образу «стольного града» Києва, який представ перед Марусею Чурай. Побожний захват Марусі переростає у все очисне почуття гордості громадянки, коли вона бачить прекрасну древню столицю, що «возсіяла хрестами» і «полонила пригаслий зір» прочанки незвичайною красою.

Цікавими з боку семантики є так звані семантичні архаїзми. Це слова, що застаріли в одному із своїх значень. Одне й теж саме слово колись мало одне лексичне значення, а сьогодні вживається з іншою семантикою.

*Тепер пани хай пройдуть хоч облавою,
то вже стоять покинуті двори –
людські осади за Полтавою,
поодинокі хутори.*

Слово «двір» вживалось колись із значенням «садиба». Сьогодні ж воно означає місце поза будинком, будівлею, весь відкритий простір.

*Здушили сльози – не виходь на люди.
Болить душа – не виявляй на вид.*

Семантичний архаїзм «вид» означає «обличчя», але в сучасній літературній мові це слово має значення простору обширу.

*І так чигає смерть вже звідусіль,
І так погребів більше, ніж весіль.*

Застаріле слово «погреб» мало значення «поховання», «похорон». Сьогодні ж воно вживається зі значенням «льох», тобто збудованого під будинком в землі приміщення для довгого зберігання продукції.

Семантичні архаїзми «двір», «вид», «погреб», як і історизми, є засобом створення колориту минулої епохи, відтворення мовних особливостей козацької доби.

Семантичний архаїзм «публіка», – ганьба, сором, – в сучасній українській мові має значення «глядачі», «слухачі», «відвідувачі». В романі він є словесним засобом вираження іронії стосовно шинкарки Таці, яка любила скакати в гречку:

*Шинкарка Таця сіла на публіку,
За блудодійство врізано полу.*

Вираз «сісти на публіку» означав колись стати до ганебного стовпа.

Таким чином, дослідивши застарілі слова, які використовує Ліна Костенко, ми прийшли до висновку, що архаїчна лексика представлена в основних двох формах: у вигляді історизмів та стилістичних архаїзмів. Архаїзми відзначаються більшою у порівнянні з історизмами навантаженістю. Вони несуть у собі заряд великої експресивно-емоційної наснаги двох протилежних планів: піднесено-урочистого і сатирично-гумористичного.

Історизми використовуються в основному як засіб відтворення колориту зображуваної автором епохи [8, с. 67] За результатами якісно-кількісного аналізу встановлено, що в історичному романі «Маруся Чурай» налічується 143 архаїзми, що становить 23 % усієї пасивної лексики твору. Найбільшу групу налічують лексико-фонетичні архаїзми, що становлять 31 % усіх архаїзмів. Власне лексичні архаїзми становлять 31 % усіх лексичних архаїзмів, а лексико-словотворчі – лише 8 %. Чималу групу налічують семантичні архаїзми. Вони становлять 22 % усіх архаїзмів.

1. Єфремов С. Мартиролог українського слова / С. Єфремов. – Київ, 1991. – № 5. – С. 121–127.
2. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов. – «Мовознавство» / Л. А. Булаховський – Тернопіль, 1947. – С. 4–5.
3. Скрипник Л. Г. Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози / Л. Г. Скрипник. – Київ. : Видавництво АН УРСР, 1958.– 104 с.
4. Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР / І. К. Білодід – Київ, 1967.
5. Дослідження з словотвору та лексикології: Зб. наук. праць / Редкол.: І. С. Олійник та ін. – К. : Вища школа, 1985. – 163 с.
6. Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховський. – Москва, 1952 – Т. 1.
7. Комар Ю. З давнини українського слова : [Про українську мову] // Українська мова та література / Ю. Комар. – 997. – Ч 39. – С. 4.
8. Степанюк О. Акварелі слова : Поетична мова Ліни Костенко / О. Степанюк. – Дошкільне виховання. – 1996. – № 11. – С. 10–11.